

Crkva Majke Božje u Moroviću

Otkako je pred više od pola stoljeća otkrivena za našu povijest umjetnosti, crkva Majke Božje u srijemskom selu Moroviću smatra se jednim od najznačajnijih i najbolje očuvanih spomenika starije srednjovjekovne arhitekture u južnoslavenskom panonskom prostoru.

Središte naselja sa župnom i parohijskom crkvom leži uz ruševine zamka nekoć silne vlastele Morovičke, pored mosta koji se prebacio preko Bosuta, na mjestu gdje su ljudi prelazili rijeku od pamtivijeka.

»Velika crkva« se uzdiže podalje od naselja uzvodno uz rijeku, na staroj nekoj utvrdi, danas groblju zapuštenih humaka, tragova porodica, koje su nestale ili se iselile. Otkriva se prolazniku bljeskom crveno-smeđe opeke među zelenim krošnjama kestenova, koji je odvajaju od prašne, panonske ceste.

Za naše prilike značajan spomenik (najveća mu je dužina 25,28 m, a širina 8,46 m) u biti je veoma jednostavan. Sastoji se iz izduženog pravokutnog broda, svetišta podijeljenog na gotovo kvadratičan kor i polukružnu apsidu izduženih strana, dok je pred zapadnom stranom objekta podignut zvonik približno kvadratičnog tlocrta, koji na visini drugog kata prelazi u oktogonalni oblik. Uz sjeverni bok svetišta prislanja se kratka pravokutna sakristija, završena na istočnoj strani apsidom, izvana približno polukružnom, a iznutra trostranom. U svetištu se na južnoj strani nalaze tri niše, dvije su presvođene polukružno, a treća je nepravilna oblika. Trijumfalni luk se usijeca kao pravokutna stepenica. Zvonik ojačavaju sa zapada dva dvostupna kontrafora, a brod dva sa zapadne strane, te po dva s juga i sa sjevera. Brod pokriva ravan drveni strop, jednako kao i sakristiju, dok je korni kvadrat presvođen bačvastim svodom, a apsida polukalotom.

Nad svodom se nalazi posebna prostorija, kojoj se pristupa kroz uzani hodnik, izveden u sjevernom zidu svetišta. Zbog toga je ovaj zid deblji i sjeverna polovina crkve neznatno veća od južne. U spomenuti hodnik danas se pristupa kroz gotovo napola zazidan otvor. Prostorija je zacijelo imala funkciju zbjega.¹ Osvjetljuju je s istoka dva malena pravokutna otvora poput puškarnica. Tvrđavni karakter crkve podvlače još i drugi mali, uski otvori — dva na južnom zidu kora i dva na apsidi — postirani tako visoko da se njihove niše usijecaju u plašt svoda. Vrhovi otvora su jedva zašiljeni (poput otvora u Bapskoj). Brod osvjetljavaju s juga četiri nešto veća i izrazitije šiljata otvora, grupirana dosta pravilno, dva po dva.

Sa sjevera su također pravilno raspoređena tri prozora. Nad ovim otvorima nalaze se na obje strane po tri četverolisna otvora, plitko profilirana okvira, uvučena u kružne niše. Na južnoj strani se nalazi i pravokutni otvor vratiju, koja su, po obliku i položaju, naknadno ugrađena.

Glavnom se ulazu na zapadnoj strani pristupa kroz prizemlje zvonika, formirano kao maleni, bačvastim svodom prekriveni portik, otvoren lučnim otvorom samo prema zapadu.

¹ U Deaku (Slovačka) je izveden zbjeg nad čitavim prostorom trobrodne romaničke crkve, Gerevich Tibor: *Magyarország románkori emlékei*, 1938. (Dalje se citira Gerevich), str. 108, sl. 49, 50.

Pod broda i svetišta je iz recentne opeke. U sakristiji su već Szabo i Milošević zapazili opeke velikog formata, koje su smatrali rimskima. Sakristija je vezana sa svetištem segmentno presvođenim prolazom. Na zapadnoj strani je ulaz u sakristiju zazidan. Sakristija je osvijetljena sa dva prozora na apsidi, ali stara fotografija pokazuje da je postojao i treći otvor, te da su svi bili manjega formata nego danas. Vidi se i vijenac slijepih lukova na apsidi svetišta. Szabo je smatrao te lukove nekom vrstom obrambenog doksata (Pechnase), no oni leže prenisko u odnosu na prostoriju u krovu da bi se mogli iskoristiti u tu svrhu. To je naprosto dekorativni element romaničke arhitekture.

U četverokatni zvonik pristupa se putem drvenog kora uz zapadni zid broda. Ulaz je na strani broda pravokutan, na strani zvonika zaobljen. Prvi je kat osvijetljen četverolisnim otvorom u zapadnom zidu. Presvođen je uzdužnim bačvastim svodom. Na drugom katu se nalaze na slobodnim stranama tri visoka, uska polukružno završena otvora, dvostepenično usječena u stijenu zvonika. Na nivou ovog kata kvadratičan tlocrt prelazi u oktogon. Na trećem su katu, na sedam slobodnih stranica, izduženi križni otvori s pravokutnom nišom na unutrašnjem zidu. Szabo je točno zaključio da ovaj oblik odgovara upotrebi luka i strijele. Na krovu crkve ulazi se iz ovog kata kroz otvor neodređena oblika (veoma oštećeni rubovi). U zidu zvonika na strani crkvenog krovu nalazi se blago zašiljeni otvor u obliku glavice šarafa. Četvrti kat zvonika kombinira oba osnovna tipa otvora. Prema stranama svijeta orijentiraju se zaobljeni, trostruko usječeni otvori, znatno manje izduženi od otvora na drugom katu, dok se na ostale četiri strane nalaze manji križni otvori. Toranj je pokriven stožastom kapom od šindre s limenom završetkom. Krov crkvenog broda i kornog kvadrata pokriva crijep, apsidu lim. Objekt je zidan od opeke. Jedino se na gornjem registru južne fasade kora zamjećuju pregradnje s lomljenjem, a slične se intervencije opažaju i u interijeru zbjege.

Dosadašnji istraživači su na različite načine tumačili postanak i razvitak objekta, zapažajući uglavnom više faza. Svetište se pripisivalo romanici, brod gotici, zvonik gotici ili baroku. Đuro Szabo je prvi zapazio vrijednost Majke Božje u Moroviću. Pisao je o objektu u nekoliko navrata. U »Hrvatskoj prosvjeti« 2/1915. zapazio je da crkva leži na utvrđi, okruženoj šancem. Primijetio je neobičan pod u sakristiji, kao i debljinu crkvenih zidova, a sakristije napose. Prolaz u sjevernom zidu svetišta je smatrao pristupom propovijedaonici. Izvrsno je primijetio da križni otvori tornja pogoduju upotrebi luka i strijele, kao i stepenasto usječeni otvori, koji na taj način lako odbijaju strijelice, dok nisu pogodni za udar taneta. Tako je indirektno sugerirao srednjovjekovno porijeklo zvonika. Pred samim ulazom Szabo je našao vršak srednjovjekovne strijele. U »Morgenblattu« 89/1928. Szabo je uglavnom ponovio utiske iz 1915, dodajući da je opeka u sakristiji »izrazito rimska«. Svetište je originalni romanički dio, brod je gotički, a toranj dozidan »nešto kasnije«. Mahikulom je smatrao slijepe lukove na apsidi, koje je očito poznao samo po fotografiji. Nagovijestio je mogućnost da je toranj tokom vremena pregrađivan. U knjižici »Umjetnost u našim ladanjskim crkvama«, Zagreb

1930 (II izdanje). Szabo se ponovno osvrnuo na Morović i zajedno ga s ostalim srijemskim objektima smjestio u kasno romaničko razdoblje.

Prije Szaba je pisao o Moroviću Ilija Okrugić (Povijesne crtice iz Srijema, Arhiv za povijesnicu jugoslavensku, 1857), te je spomenuo »veliku crkvu« kao građevinu, koja nije starija od četrnaestog stoljeća.

Mirko Gašić, historičar morovičke župe, navodi uglavnom rezultate Szaba. Smatra da je »gotički« dio dozidan 1414, kada je Morović podignut na stupanj prepoziture, a toranj smatra djelom rekonstrukcije s početka osamnaestog stoljeća, kada je pregrađena i sakristija. Navodi da je istih opeka, kao u sakristiji, bilo i drugdje, ali da su uklonjene. I Miloje Milošević, koji se bavio crkvom 1958 (Nekoliko arhitektonskih objekata iz prošlosti Vojvodine, Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine II, 1958) drži se uglavnom Szaba. Svetište smatra romanikom, ostalo (i zvonik) gotikom. Navodi popločenje sakristije i zapaža specijalnu debljinu zidova. Čini se, ni on nije uspio prodrijeti u zbjeg. Kontrafore smatra dekorativnim — iako to nisu, već je njihov raspored diktiran činjenicom da podupiru nepresvođen prostor i prema tome osiguravaju samo zidove — i misli da su dozidani u osamnaestom stoljeću, kada se je htjelo naglasiti starost zgrade. Primijetio je, međutim, skladan izgled celine i opću »gotičku izduženost proporcija«. Milošević se založio i za arheološko ispitivanje temelja, zidova i crkvene okoline, što je zapravo jedini put za rješavanje mnogih problema povezanih uz objekt. No i bez arheološkog zahvata, koji se svakako nameće, moguće je na temelju analize arhitekture i historijskih podataka upozoriti na probleme koje arheologija treba riješiti i hipotetski nagovijestiti ta rješenja.

Sto nam o crkvi Majke Božje i o samom Moroviću govore historijski izvori?

Najstarija tradicija, koju bilježi Gašić² prema vizitaciji iz 1729,³ tvrdi da je Morović osnovao: 1. S. Metodije (prema etimologiji Moravska — Morović), 2. S. Stjepan, kralj.

Mađari su zaista okupirali Srijem 927, te poslije bizantske međuigre opet 1071.⁴ Arhiđakon »de Marchia« u Pečujskoj biskupiji se spominje 1239, a taj se s dosta vjerojatnosti može identificirati s Morovićem. Papina kolekta 1332-34, spominje čitav arhiđakonatski župama.⁶

Kao centar borbe protiv krivovjerja, Morović se 1414 uzdiže na stupanj prepoziture, te se izuzima iz jurisdikcije pečujskog biskupa.⁷ To je ujedno vrijeme najvećeg uspona porodice Morovićkih od plemena Gut Keled, koji se kao »de Maroth« spominju od 1296.⁸

² Gašić Mirko: *Povijest župe i mjesta Morović, Đakovo 1937* (citira se Gašić), str. 116.

³ Szabo Đuro: *Morović u Srijemu*, Hrvatska prosvjeta 2/1915. . . »(ecclesia) . . . ex coctis lateribus cum turri aedificata est, in qua tria altaria extant et lapidibus excussa . . . sacristiam satis magnam ac lucidam habet . . . coemeterium circa ecclesiam sine omni cintura et vallatione.«

⁴ Gašić, str. 107.

⁵ Gašić, str. 109.

⁶ Gašić, str. 109—118.

⁷ Gašić, str. 128.

⁸ Gašić, str. 142—152.

1 Romanička crkva Majke Božje — Morović

Morović je tokom četrnaestog i petnaestog stoljeća važno naselje na dodiru Bosne i Panonske nizine. Putem Bapske se veže na Šarengrad i prijelaz preko Dunava, odnosno na dunavski put Osijek—Erdut—Vukovar—Ilok—Petrovaradin.

Morović pada 1529. pod Turke, ali crkvena organizacija ostaje. U Moroviću se 1581. sastaju srijemski župnici.⁹ Kašićeva vizitacija spominje 1613. »dva tornja«.¹⁰

⁹ Gašić, str. 156, Szabo, n. dj.

¹⁰ »Habet hac templum porticulum parvum duosque turres altiorum ipso templi tecto concamerato supraque porticum extructos«. Praktički je nemoguće zamisliti dva tornja pred pročeljem crkve u Moroviću. Vizitator Kašić se, dakle, ili zabunio pri sređivanju »terenskih« bilješki ili je, što se čini vjerojatnijim, pod »dva tornja« mislio kvadratični i oktogonalni dio jednog te istog zdanja, podignutog nad presvođenim portikom (*porticulum parvum!*).

¹¹ »Haec sacra moles a Tatribus combusta, 40 annis intacta stetit et ante annos aliquot sub initium videlicet generalos ab Odyier

Tatarske čete u turskoj vojsci ruše 1664. srijemske crkve, pa tako i Morović ostaje za nekoliko desetljeća bez krova. General Odyier obnavlja crkvu 1723, kako navodi vizitacija iz 1729, koja spominje samo jedan toranj.¹¹ Crkva je vizitirana ponovno 1754.¹²

Morović je 1780. priključen Đakovačkoj biskupiji.¹³ Crkva je obnovljena 1898, te ponovno 1940. Ove dvije restauracije nesumnjivo su djelovale na originalni izgled

Slavoniae gubernium adeptus esset, scandulis quercibus solide et affabre tecta fuit.

¹² »Ecclesia ex solidis materialibus honori virginis in caelo assumptae iam ab olim dicata cuius structure et forma antiquitatem redolet: in sanctuario fornito caetero corpore sub tabulato ex asseribus posito. Habet turrim perelegantem et satis altam sub scandulis«. Sve vizitacije su citirane po Szabo u, n. dj. Da je toranj djelo restauracije osamnaestog stoljeća, vjerojatno bi to vizitator spomenuo.

¹³ Szabo, n. dj.

objekta. Velika je šteta učinjena uklanjanjem vijenca slijepih lukova, no ipak je u poredbi s mnogim drugim »restauracionim« zahvatima ovaj u Moroviću izveden još sa znatnom dozom ukusa i poštovanja.

Trebalo bi razmotriti ova pitanja:

1. Je li spomenik zaista nastao u nekoliko sukcesivnih faza?

2. Kakav je odnos zvonika prema ostalim dijelovima?

3. Pitanje sakristije.

Svi dosadašnji istraživači dijelili su svetište od broda. Svi su smatrali svetište romanikom, brod gotikom. Međutim tlocrt poput Morovića nije rijedak među rustikalnim romaničkim rješenjima širom Evrope osobito na germanskom i srednjoevropskom području. Taj oblik znači proširenje osnovnog najjednostavnijeg sakralnog prostora, koji se sastoji od pravokutnog broda i polukružnog svetišta, ubacivanjem kvadratičnog ili pravokutnog kora (Elimar Rogge: *Einschiffige Romanische Kirchen in Friesland und Ihre Gestaltung* — naziva ovaj tip »Der Zusammengesetzte Raum«, str. 29). Ovo je samo jedno od mogućih proširenja. Jednostavniji način je dodavanje pravokutnog ili kvadratičnog svetišta na pravokutni brod ili pak kombinacija s izduženim zaobljenim svetištem. Kor se, naravno, može dodati jednobrodnom i trobrodnom prostoru, ili čak korpusu s transeptom.

Tlocrt poput Morovića može biti »potpun« sa zvonikom pred zapadnim pročeljem (varijanta: zvonik u čitavoj širini pročelja) ili bez zvonika. Potpunom tlocrtu pripadaju na primjer: u Friziji Nevende (kasna romanika četrnaestog stoljeća), u Belgiji Auderghem i niz sličnih objekata, na donjonjemačkom području Henkenrath (kasna romanika), Weitzen (toranj nije pristupačan izvana), Ochsendorf, Minsleben, Angemode (kasno dvanaesto stoljeće), Palenberg (pregrađen), Hommersum (dvanaesto stoljeće), Kellen (12/13. stoljeće), Lorenzkirch u Saskoj (trinaesto stoljeće) i Waldan kod Bernburga.

Varijanti sa širokim zvonikom pripadaju na primjer: Cavertitz (oko 1200), Pomssen (trinaesto stoljeće), Klinga u Saskoj (trinaesto stoljeće), na donjonjemačkom području Stederdorf, Steinkirchen (toranj je kasniji od crkve), Giornico u Švicarskoj (kasno dvanaesto stoljeće), Breklum u Friziji (oko 1300).¹⁴

Tipu bez zvonika pripadaju na primjer: Merten na Rajni (kasno dvanaesto stoljeće), Rochburg u Saskoj

(1220/30), Morslum, Keitum, Bordelum, Mildstedt, Hatstedt (sve datirane trinaestim stoljećem), Klanxbüll u Friziji (polovica četrnaestog stoljeća), Chinar, Oaia (trinaesto stoljeće) i Craciunel (oko 1300) u Sedmogradskoj, Giornico u Švicarskoj (kasno dvanaesto stoljeće),¹⁵ te konačno ruševina na položaju »Saska crkva« u Novom Brdu u Staroj Srbiji, datirana po Koraču u ranije četrnaesto stoljeće.¹⁶

Kako vidimo, tip je proširen u Porajnju, na donjonjemačkom i nizozemskom području, u Saskoj i Transilvaniji (Sedmogradska, Siebenbürgen, Ardeal, Erdelj). Erdeljski primjeri su naročito značajni, jer pokazuju kako je ovaj tip arhitekture mogao stići na područje ugarskog »Commonwealtha«. Transilvaniju su naime početkom trinaestog stoljeća podosta gusto naselili »Sasi«, mješavina germanskih kolonista s područja donje Rajne, Flandrije, Saske, donje Saske, Šlezije i Bavarske.¹⁷ Kako će se pokazati, ovo nije jedini oblik koji se javlja na nizozemskom, donjonjemačkom i saskom području, s jedne, i u saskim kolonijama u Sedmogradskoj, s druge strane.¹⁸ I konačno, nije li karakteristično da se ruševina, koja tlocrtno odgovara »saskom« tipu, nalazi u srcu Balkana pod imenom »Saska crkva«?

Tlocrtni tip, upravo opisan, zapravo se može smatrati redukcijom kombinacije trobrodnog tlocrta s korom i apsidom. Spomenici ovog tipa nalaze se na područjima koja smo dotaknuli. Javlja se više varijanta — trobrodni korpus sa zvonikom pred zapadnom fasadom i korom s polukružnom apsidom: Geistingen i Ophoren na Rajni, Waha, Vassel i Bertheim u Belgiji, Berzyle-Sec u Francuskoj; oblik sa zvonikom uklopljenim u zapadno pročelje: Paffrat na Rajni, Cincu(?), Chirpar, Rosia, Vurpar u Sedmogradskoj; sa zvonikom pred svetištem: Langsdorf (Donja Rajna); bez zvonika, ali s ravnim kornim završetkom: Meneglise (Francuska); s bočnim brodovima, koji završavaju u maskiranim apsidama: Overath (Donja Rajna).²⁰

Druga osnovna varijanta su troapsidalni objekti. Sa zvonikom pred zapadnim pročeljem: Cornelius Münster kod Aachena(?) (deveto stoljeće), Wassenburg, Eitdorf, Himmelgeist (Donja Rajna), Orcquier (Belgija), Brenz (Bavarska). Bez zvonika: Arties, Bossost, Tredos (Belgija), Casseres, Aneu (Katalonija), Turnisor (Sedmogradska). Sa dva zapadna zvonika: Bursfelde (Niedersachsen), Michaelberg, Cignanoara, Kis-

¹⁴ Elimar Rogge: *Einschiffige Romanische Kirchen in Friesland und ihre Gestaltung*, Oldenburg 1943 (citirano: Rogge), str. 91;

Simon Brigode: *Les églises romanes de Belgique*, III izdanje, Bruxelles 1944 (citirano: Brigode), T. II i tekst uz nju; G. G. Dehio: *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler*, Vol. I, Vol. II, Berlin 1935, 1938 (citirano: Dehio I, II), Vol. II, str. 231, Vol. I, str. 25, 59, 107, 395, 97.

Hans Blum: *Dome, Kirchen und Klöster in Rheinland*, Frankfurt/Main 1964 (citirano: Blum), str. 208, 233, sl. 81, 91;

Christian Reitschel — Bernd Langhof: *Dorfkirchen in Sachsen*, Berlin 1966 (citirano: Reitschel), pod imenom;

G. G. Dehio: *Geschichte der Deutschen Kunst I*, Berlin-Leipzig 1930 (citirano: Dehio), sl. 204; Reitschel, pod imenom; Dehio I, str. 15; Blum, str. 160, sl. 62; Rogge, str. 92, sl. 136, 140.

¹⁵ Blum, str. 23; Reitschel, pod imenom; Rogge, str. 87—91, sl. 124—139, Virgil Vatasianu: *Istoria artei feudale in*

tarile romine I, 1959 (citirano: Vatasianu) str. 83; Suisse Romane, *Zodiaque* 1958, str. 160—166.

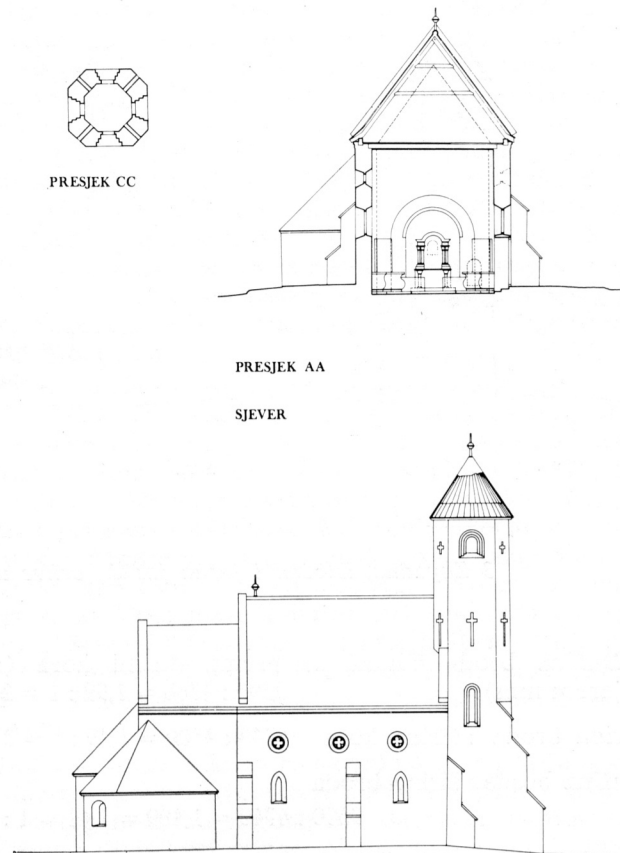
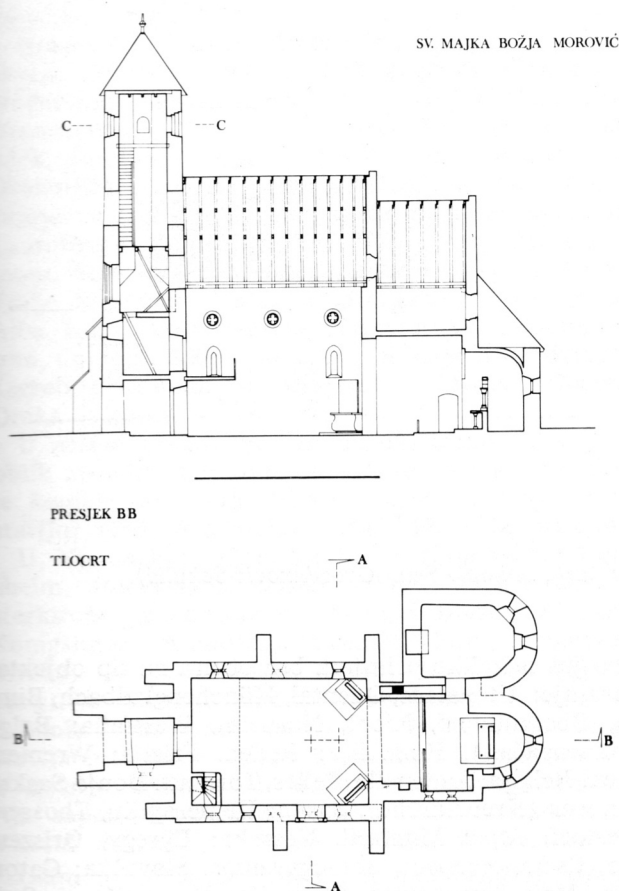
¹⁶ Vojislav Korač: *Arhitektonska škola Pomorja*, str. 98—102. Pojava Sasa u ovom rudarskom kraju je razložna.

¹⁷ Lingvistička analiza transilvanskih narječja pokazala je da »Sasi« potječu iz navedenih krajeva, Victor Roth: *Die Deutsche Kunst in Siebenbürgen*, Berlin 1934, str. 3—5.

¹⁸ Veze transilvanske trobrodne romaničke bazilike s donjonjemačkim i saskim materijalom pokazao je Vatasianu (str. 25). Karakteristično je da se ovaj tip crkve, s istaknutim kvadratičnim ili pravokutnim korom ne javlja u Ugarskoj, te se njegova pojava u Transilvaniji treba vezati uz migraciju »Sasa«.

¹⁹ Jose Puig-y-Cadafalch: *La géographie et les origines du premier art roman*, Paris 1935 (citirano: Puig) str. 57, 244, 86, 299; Brigode T. II; R. de Lasteyrie: *L'architecture religieuse en France à l'époque romane*, II izdanje, Paris 1929, sl. 282.

²⁰ Puig, str. 302; Vatasianu, str. 62, 30, sl. 55; Blum, str. 52, sl. 19; Lasteyrie, sl. 505.

2 Tlocrt i presjeci crkve u Moroviću (arh. snimak Sena Gvozdanović-Sekulić)

disznod (Sedmogradska).²¹ S jednim, ali uklopljenim zvonikom: Gusterita (Sedmogradska). Sa zvonikom nad kornim kvadratom: Ocna Sibiului (Sedmogradska). Sa ravno završenim korom: Methler, Lengden, S. Maria zur Hoche u Soestu (Westfalia).²²

Ponovno vidimo (uz dodatak nekih drugih regija) pojavu spomenika ove grupe na istom teritoriju, na kojem smo pratili rasprostranjenost reduciranog tlocrta.

Postoji konačno kombinacija kora s objektima, koji posjeduju transept. Neka bude navedeno samo nekoliko primjera, jer ovaj tip nema bitne važnosti za naša razmatranja: Heiligenberg kod Heidelberga, Drübeck, Gernrode (Harz), Goslar, Marktkirche, Klosterkirche (kasno dvanaesto stoljeće), Königslutter (rano dvanaesto stoljeće), Marienhafen (sve Donja Saska), Rosheim i Selestat u Alzasu, Mauriac, Uchizy, Parthenay-le-Vieux (Francuska).²³

Konačno, proširenje sakralnog objekta s pomoću

kora vrlo je raširen arhitektonski zahvat. Evo još nekoliko primjera: Katalonija: Burgal, Cardona, Tahull. Ligurija: Noli. Lombardija/Piemont: Casale, Fontanella del Monte, Lodi Vecchio, Rivolta d'Adda. Francuska: S. Hippolyte, Chatillion-sur-Seine. Belgija: Hastiere, Huy. Rajna: Speyer, Limburg/Hardt (s ravno završenim korom). Westphalia: Bippen, Baerl. Donja Saska: Duderstadt. Ugarska: Jaak, Zsambek. Sedmogradska: Alba Iulia (Karlsburg, Gyulafehervar).²⁴

Po indicijama koje su pružila prva iskapanja, i prema zaključcima Ivandije, kor je imala i romanička zagrebačka katedrala.²⁵

Naša analiza pokazuje da je tlocrt crkve u Moroviću mogao biti koncipiran kao jedinstveni zadatak. Tu pretpostavku potvrđuje i metrička analiza. Zbog ručnog mjerenja uzete su u obzir samo glavne horizontalne mjere. Odstupanja od cijelih brojeva su minimalna, dopuštena s obzirom na manje nepravilnosti građevine i zbog ručnog mjerenja.

²¹ Puig, str. 105, 108, 243, 246, 248; Harald Busch: *L'art romane du Saint Empire*, 1963, sl. 128; Puig, str. 285—289, 208, 311; Vatasianu, str. 26; Ulrich Stille: *Dome, Kirchen und Klöster in Niedersachsen*, Frankfurt/Main 1963 (citirano: Stille), str. 213, 214, sl. 72; Vatasianu, str. 26 (zvonici nisu izvedeni). Kako Transilvaniju nastavaju tri etničke skupine — Rumunji, Mađari i transilvanski Sasi — to se imena u literaturi obično sreću na jeziku autora. Mi navodimo, gdje god je to bilo moguće, sva tri naziva.

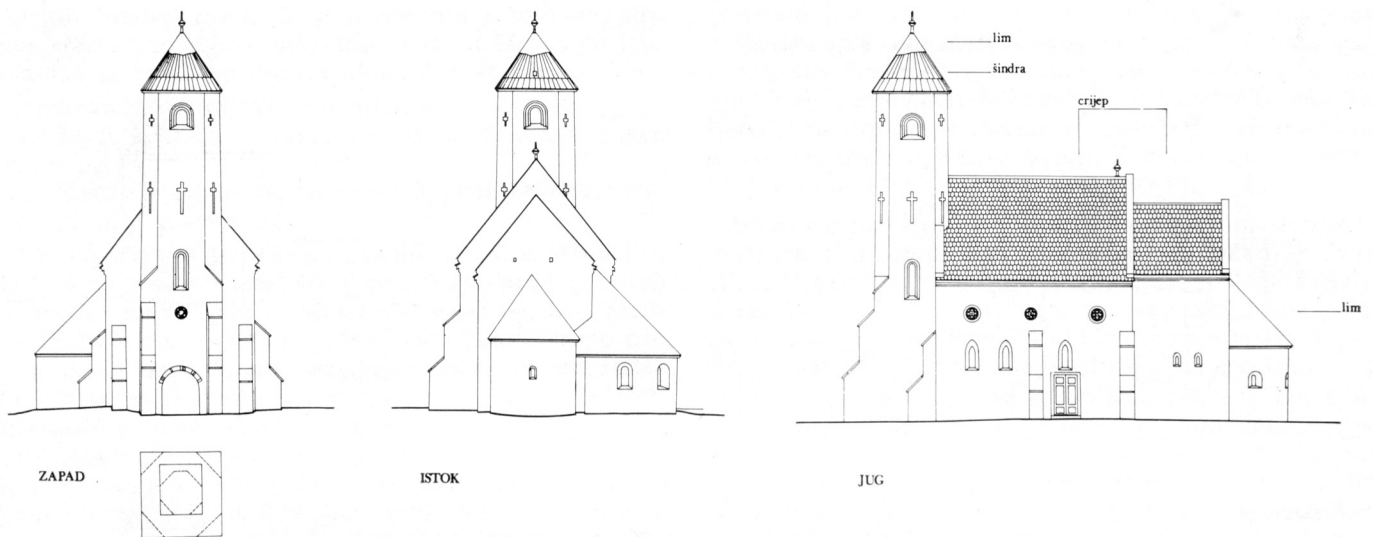
²² Vatasianu, str. 26, 27; Dehio: *Geschichte*, 124—127.

²³ Puig, 338, 339, 340; Stille, sl. 30—32, 43, 90—91; Dehio: *Geschichte*, sl. 97; francuske primjere vidi u Lasteyrieu.

²⁴ Puig, str. 136, 498—500, 152, 293—296; A. K. Porter: *Lombard Architecture*, II izdanje, New York 1967, sv. 4; Puig, 509, 537; Brigode, T. 2, 6; Puig, str. 333, 334; Dehio I, str. 436, 38; Stille, sl. 27;

Gall Ladislav: *L'architecture religieuse en Hongrie (XI—XIII)*, Paris 1929, str. 122—124; Vatasianu, str. 40—62.

²⁵ Ovo je pitanje dotaknuto u studiji V. Gvozdanović: *o Bapskoj*, koja je u tisku u »Arhitekturi«.

3 Zapadna, istočna i južna fasada crkve u Moroviću (arh. snimak Sena Gvozdanović-Sekulić)

Dužina broda odnosi se prema dužini kora (sve mjere u mm): $9500 : 4760 = 1,99 : 1 = 2 : 1$

Širina broda : širina kora $6740 : 4500 = 1,49 : 1 = 3 : 2$

Dužina broda : širina broda $9500 : 6740 = 1,409 = 1,41 = 1 : \sqrt{2}$

(što je rezultat i grafičke konstrukcije, a ovaj je odnos dobro poznat romaničkoj arhitekturi).

Osnovne mjere se nadalje mogu izraziti približno u cijelim brojevima većih zagrebačkih stopa:²⁶

dužina broda	$9500 : 294 = 32,25 = 32$
širina broda	$6740 : 294 = 22,90 = 23$
dužina kora	$4760 : 294 = 16,18 = 16$
širina kora	$4500 : 294 = 15,30 = 15$
širina prostora pod zvonikom	$2670 : 294 = 9,08 = 9$
dužina prostora pod zvonikom	$2380 : 294 = 8,10 = 8$
čitava dužina crkve	$25280 : 294 = 85,98 = 86$
čitava širina crkve	$8460 : 294 = 28,77 = 29$

Širina zida u svetištu iznosi približno 3,5 stope, u brodu 3 stope.

Slijedi pitanje datacije zvonika. Zvonik pred zapadnim pročeljem je dobro poznat romaničkoj arhitekturi, kako smo vidjeli već iz navedenih primjera.

Zvonik igra u takvu položaju često ulogu fortifikacije, osobito ako nije pristupačan izvana.

²⁶ Zlatko Herkov: *Zagrebačka mjera trinaestog stoljeća — temelj hrvatskog sustava mjera kroz stoljeća*, Ljetopis JAZU 1967, str. 187—226, osobito 197—199.

²⁷ Puig, str. 52, 62; Blum, sl. 59, 95; Dehio II, 232, 215, 226; Dehio I, str. 25; Puig, str. 70; Rogge, sl. 122, 123, 127; Puig, str. 250; Brigode, T. 4, 32; Stille, sl. 5; Reitschel, pod imenom; Dehio: *Geschichte*, sl. 148; Gerevich, str. 44, sl. 49, 65, 85; Bohumil Vavroušek: *Kostel na dedine a v mestečku*, Prag 1929, sl. 134; Marijan Zadnikar: *Umetnostni spomeniki v Pomurju*, M. Sobota, 1960, str. 41—42; Vatasianu, str. 29, 31, 70, 77—78; Gerevich, sl. 86. Uskoro slijedi studija o Mikanovcima i Drenovcu.

Evo još nekoliko primjera bez obzira na tip objekta: Porajnje: Altenstadt, Odental, Mönchengladbach, Bimmen, Oberzündorf, Niehl, Norheim. Westfalia: Balge (nepristupačan). Holandija: Reden. Frizija: Wremen, Blexen. Belgija: Andenelle, Celles, Torhout. Donja Saska: Hannover (Kreuzkirche). Saska: Heinersgrün, Thossen, Kavestorf. Alpe: Mittelzell. Ugarska: Egregy, Oriszenpeter, Csempescopacs, Somogyvamos. Slovačka: Gator, Zegra, Male Tirjakovice. Slovenija: Domanjševci. Sedmogradska: Cisanadie (Heltau, Nagydisznod), Oltsakadat, Noul Sasesc, Vilacul Simleului, Strei. Slavonija i Srijem: Ledinci, Novi Mikanovci (kružan i nepristupačan toranj), Brodski Drenovac (rana gotika).²⁷

Konačno, takav zvonik se javlja u romaničkoj arhitekturi Istre (Bale), Kvarnera (Dobrinj, rana romanička) kao i u predromaničkoj arhitekturi Dalmacije (Stupovi, katedrala u Biogradu, S. Spas, Koljani).

Zapadni zvonik se može pojaviti i uz središnji objekt: katedrala u Splitu, Ottmarsheim.²⁸

Varijanta sa zvonikom u čitavoj širini pročelja:

Porajnje: Obereisig. Donja Saska: Osterode. Westfalia: Ilten Rhode.²⁹ Hrvatska: Belec,³⁰ Lopudska glavica u Biskupiji.

Varijanta s uklopljenim zvonikom:

Westfalia: S. Thomas, Soest. Holandija: Berlikum. Katalonija: S. Felix de Bauda. Sedmogradska: Harman (Honigberg, Saszhermani), Bacanti, Sächsisch-Rägen.³¹

Kod većih objekata često se pojavljuju dva visoka zvonika na zapadnom pročelju. Ovaj je oblik u punoj veličini raširen opet u germanskim i srednjoevropskim

²⁸ *Alsace romane*, Zodiaque 1965, sl. 1.

²⁹ Puig, str. 56; Stille, sl. 26; Dehio, I, str. 35, 58.

³⁰ Smatram da se ipak radi o tornju. Niz podataka o Belcu ljubazno mi je saopćio prof. Tihomil Stahuljak, te mu se i s ovog mjesta zahvaljujem.

³¹ Puig, str. 68, 72, 179; Vatasianu, str. 63, 81—82; Victor Roth: *Geschichte der Deutschen Baukunst in Siebenbürgen*, Strassburg 1905, str. 15.

zemljama. I u tom slučaju zvonici mogu imati fortifikacijsko značenje.

Normandija: Caen. Holandija: Susteren, Deventer. Donja Saska: Reinhausen, Fredesloh, Gandersheim, Duderstadt, Goslar (Dom, Klosterkirche, Marktkirche), Braunschweig (Dom, S. Blasius), Königslutter, Bradowick, Bremen (Dom, Lieberfrauenkirche), Bursfelde, Osnabrück. Bavarska: Hirsau. Tiringija: Paulinzelle. Porajnje: Andernach. Xanten, S. Kastor u Koblenzu. Alzas: Lauterbach, Gebwiller. Švicarska: Basel. Austrija: Admont, Seckau, Gurk. Ugarska: Lebeny, Jaak, Zsambek, Túrje. Slovačka: Csütörtök, Szepeshely. Sedmogradska: Alba Iulia, Akos, Harina (Herina, Mönschdorf), Pincota, Caploni, Sebes (Mülbach, Szaszsebes).³² Hrvatska: Zagreb (? romanička katedrala), Čazma,³³ Gospa od Otoka (rizaliti?).

U našem slučaju ne zanima nas samo položaj, već i oblik zvonika. I u tom slučaju se možemo uvjeriti da je kombiniran kvadratično-oktogonalni zvonik poznat starijoj srednjovjekovnoj arhitekturi. Na primjer:

U Njemačkoj: Kreuzkirche u Hannoveru, Gandersheim, Duderstadt, Goslar (Dom, Marktkirche, Klosterkirche), Braunschweig (Dom, S. Blasius, S. Martin), Königslutter, Bradowick, Bremen (Dom, Lieberfrauenkirche) — svi u donjoj Saskoj, Kavestorf (Mecklenburg). U Austriji: Schwäbisch-Gmünd. U Švicarskoj: Schanis (ovaj toranj datiran sa 10/11 stoljećem predstavlja primjer prijelaza kvadrata u nepravilni krug). U Belgiji: Trohout.³⁴ U Mađarskoj: Somogyvamos i serija zapadnomađarskih tornjeva.³⁵ U Sedmogradskoj: Vilacul Simeului, Prejemer (Praszmar, Tartlau).³⁶

Osim primjera iz Prejemera namjerno su ispušteni mnogobrojni poligonalni tornjevi nad križštima.

Prema tome se položaj i oblik tornja u Moroviću ne protivi ranijoj dataciji. Ipak je teško na njemu naći ista romaničkog osim principa otvaranja prema gore. Upravo ritam perforacija čini zvonik u Moroviću originalnim estetskim ostvarajem. Motivi zaobljenih i križnih otvora javljaju se samostalno na drugom i trećem katu, dok se na četvrtom kombiniraju. Ritmička shema bi dakle bila: A, B. A + B. Oblik pojedinih otvora i način usijecanja u biti odgovara romaničkom osjećaju, a tome se ne protive ni križni otvori (usporedi slične na seoskoj romaničkoj crkvi u Kreuzkirch u Saskoj).³⁷ Konačno, postoji detalj koji približuje vrijeme postanka zvonika vremenu izgradnje broda, i — konzekventno cijele crkve. To je četverolisni otvor na prvom katu. No, da bismo datirali zvonik, treba najprije pogledati na koju epohu upućuju otvori broda i svetišta. Uzani, blago ili jače zašiljeni otvori ne moraju biti stilska značajka gotike, osobito ne u provincijalnim sredinama. Slični se pojavljuju na nizu pri-

mjera u Friziji, u Mađarskoj (Egregy na Balatonu), u Sedmogradskoj (Strei, Sincraiu de Mures), pa i u Slavoniji (Novi Mikanovci, Bapska), te drugdje po Hrvatskoj (Belec, toranj).³⁸ Drugi oblik otvora su četverolisti. Ti, kao i različiti okulusi, te šesterolisni i osmerolisni oblici dobro su poznati kasnoj romanici. Na primjer: Okulus: Ocna Muresului (Sedmogradska), Maulbron, Lilienfeld. Četverolist: Königslutter, Prejemer (rano četrnaesto stoljeće). Šesterolist: Sincraiu de Mures (Sedmogradska — 1270/80), Cirta (Kerz, Kerze u Sedmogradskoj, ranogotički cistercijski objekt 13/14 stoljeća). Osmerolist: Bartolomeu (Sedmogradska, prva polovica četrnaestog stoljeća), Regensburg, Zwettl, Schönau.³⁹

Plitke profilacije u Moroviću osobito liče dijelu sedmogradskog materijala (Prejemer). Analiza tih elemenata dovodi do zaključka da je crkva Majke Božje u Moroviću tlocrtno jedinstveno koncipirani objekt, čiji su dijelovi nastali istovremeno ili uzastopno. Ako je zvonik prizidan »nešto kasnije«, to nije moglo biti mnogo nakon podizanja crkve i vjerojatno je planiran već od početka kao osnovni fortifikacijski element, u cjelini koja se svakako može smatrati crkvom-tvrđavom (postoji u Slavoniji nekoliko po funkciji sličnih objekata: Novi Mikanovci, Brodski Drenovac, Bjelovarska Rača; dok u Sedmogradskoj postoji stotinjak takvih objekata).⁴⁰

Dodirne točke s kasnoromaničkim i prijelaznim građevinama ruralne arhitekture mađarsko-panonsko-transilvanskog prostora navode nas da crkvu u Moroviću datiramo ili u kraj trinaestog ili možda s više prava na početak četrnaestog stoljeća. Crkva je u glavnim obrisima sačuvala originalni izgled, ali je nekoliko puta popravljana, te konačno dvaput restaurirana u posljednjih sedamdeset godina. Pojava kompliciranijeg objekta među inače posve jednostavnim ruralnim crkvicama slavonske romanike može se tumačiti ulogom koju je imala crkva u Moroviću kao sjedište arhiđakona.⁴¹ Arhiđakoniat se spominje doduše već 1239, no što je bilo prije? Tu može pomoći samo arheologija, i to prvenstveno kod problema sakristije. Položaj sakristije uz sjeveroistočni kut svetišta, a ne u uglu između svetišta i broda upućuje na to da bi sakristija mogla biti ranija od crkve. Postojanje »tajnog« hodnika u sjevernom zidu svetišta pokazuje da je sakristija barem suvremena crkvi. Apsidalan oblik sakristije je posve neobičan. Poznat mi je samo jedan analogan slučaj — na seoskoj trobrodnoj romaničkoj crkvi u Bilku u Donjoj Njemačkoj, objektu jedanaestog stoljeća, pregrađenom u trinaestom stoljeću. (Po ostalim značajkama ovaj spomenik inače pripada grupi trobrodних bazilika sa zapadnim zvonikom, korom i apsidom — vidi

³² Puig, str. 341, 342; Stille, sl. 20—22, 24, 27, 30—32, 35—37, 43, 55, 57—61, 72, 73, 76; Dehio: *Geschichte*, sl. 50, 140, 160, 161, 179, 174, 175; *Suisse romane*, str. 304; Gall, n. dj. str. 122—124; Gerevich, sl. 27, 28, 66; Vatasianu, str. 33.

³³ Po mišljenju dra A. Ivandije — vidi opasku 1. i 3. uz moju studiju o Bapskoj. Crkva S. Magdalene u Čazmi je nesumnjivo srednjovjekovna, kao i njeni zvonici, no pitanje točne datacije ne može se zasad u potpunosti riješiti.

³⁴ Stille, sl. 5, 22, 27, 30—32, 35—37, 43, 55, 57—61; Dehio: *Geschichte*, sl. 202, 177; *Suisse romane*, str. 312; Brigode, T. 32.

³⁵ Gerevich, sl. 85; Vatasianu, str. 70; Ti tornjevi po Vatasianu datiraju sa samog kraja trinaestog stoljeća.

³⁶ Vatasianu, str. 70, 108—109.

³⁷ Reitschel, pod imenom.

³⁸ Niz primjera u Roggeu; Gerevich, str. 43, sl. 65; Vatasianu, str. 77—78, 83.

³⁹ Vatasianu, str. 81—82; Dehio: *Geschichte*, sl. 186, 189, 190; Vatasianu, str. 108—109, 83, 98—105, 112; Dehio: *Geschichte*, sl. 195, 196, 198.

⁴⁰ Podrobnu analizu crkava-tvrđava u Sedmogradskoj donosi Roth: *Geschichte der Deutschen Baukunst in Siebenbürgen*, str. 96—112.

⁴¹ Od ovog proširenog tipa seoske romaničke crkve lako je mogao nastati toliko rašireni oblik ruralne jednobrodne gotičke crkve s korom i trostranim završetkom.

ranije, na primjeru Ophoren, Waha itd.). Nije isključeno da je sakristija dio starije crkve (debljina zida!), koja je možda, pošto je oštećena od Tatara 1242, poslužila kao temelj za podizanje nove građevine.

Majka Božja u Moroviću nesumnjivo je jedan od najljepših spomenika starije srednjovjekovne arhitekture u našem panonskom prostoru. Imponira zatvorena i stroga silhueta, u kojoj se osobito ističe individualno koncipiran zvonik, a posebno je značajan harmoničan spoj arhitektonskih elemenata. »Gotička« izduženost nije u biti stilski izraz, već izraz klimatskih prilika

(usporedi kosine krova u ostalim područjima Panonije) kao i fortifikacione uloge crkve. Arhitekt je i ovdje, kao u mnogo drugih primjera naše povijesti umjetnosti, kombinirajući ustaljene oblike (tlocrt, oblik zvonika, otvori) stvorio specifičan, individualan i kvalitetan spomenik.

Zaista je šteta što ovaj dragocjeni primjerak naše povijesne baštine životari u veoma zapuštenom stanju. Bilo bi poželjno da se njime konzervatori pozabave prije nego što se, kao mnogi srednjovjekovni spomenici u unutrašnjosti zemlje, pretvori u ruševinu.